The Gleaner

Vol 1 (1963)

Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514)

M. I. Μανούσακας

doi: [10.12681/er.9604](https://doi.org/10.12681/er.9604)

Copyright © 2016, M. I. Μανούσακας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μανούσακας Μ. Ι. (2016). Η παρουσίαση από τον Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514). *The Gleaner*, 1, 161–172. <https://doi.org/10.12681/er.9604>

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΑΝΟ ΛΑΣΚΑΡΗ
ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ
ΣΤΟΝ ΠΑΠΑ ΛΕΟΝΤΑ Ι'
(15 Φεβρουαρίου 1514)

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου, ποῦ ὁ λαμπρὸς οὐμανιστὴς καὶ φιλέλληνας Πάπας Λέων δ' Ι' (1513-1521), ὁ γιὸς τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων, μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη, ἱδρυσεν στὸν Κυρινάλιο λόφον τῆς Ρώμης, ἔχει γίνεи ἀντικείμενο σοβαρῶν μελετῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν¹. Παρ' ἑλα αὐτά, τρία οὐσιώδη σημεῖα τῆς ἱστορίας του ἔμεναν, ἀκόμη, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα δευτερεύοντα, ἄγνωστα ἢ ἀνεξакφῆβωτα: Πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ λειτουργία του, ποιά ἦταν τὰ ὀνόματα καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν δώδεκα πρώτων Ἑλλήνων μαθητῶν ποῦ διαλέχτηκαν καὶ ἦλθαν στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὰ Ἑπτάνησα, γιὰ νὰ διδαχτοῦν, μέσα στὸ ἱδρυμα αὐτὸ (ποῦ ἦταν οἰκοτροφεῖο μᾶζι καὶ σχολεῖο, πλούσια ἐπιχορηγούμενο ἀπὸ τὸν Πάπα) τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ γράμματα, καί, τέλος, ποίος ἦταν ὁ πρῶτος Ἑλληνας διδάσκαλος καὶ παιδαγωγὸς τους. Τὰ τρία αὐτά σημεῖα ἔρχεται σήμερα νὰ τὰ κάμῃ γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὰ μιὰ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος αὐθεντικὴ ἑλληνικὴ πηγὴ τῆς ἐποχῆς, ποῦ εἶχα τὴν τύχη νὰ ἐπισημάνω καὶ ποῦ τὴν ἐκδίδω παρακάτω.

Πρόκειται γιὰ ἓνα χρονικὸ σημεῖωμα τοῦ ἔτους 1514, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ποῦ περιέχεται στὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο class. II, ἀριθ. 99 (=Collocazione 1261), φ. 110^v-111^r, τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας². Τὸ χειρόγραφο αὐτό, ποῦ ἀνῆκε ἄλλοτε στὴν πλούσια

1. Ἀπὸ τίς ἑλληνικὰς πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ ἐργασία τοῦ Ἰω. Καλιτσουνάκι, *Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον*, «Ἀθηνᾶ», τ. 26 (1914), σ. 81-101 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία) καὶ ἀπὸ τίς ξένες ἢ ἐντελῶς πρόσφαται τοῦ Vittorio Fanelli, *Il Ginnasio Greco di Leone X a Roma*, «Studi Romani», τ. IX (1961), σ. 379-393 (ποῦ χρησιμοποιεῖ τίς ἰταλικὰς πηγὰς, ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία).

2. Τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ ἐπεσήμανα κατὰ τὸ πρόσφατο ταξίδι μου στὴ Βενετία, τὸν περασμένο Σεπτέμβριο 1963, ὅταν ὁ φίλος Ἰταλὸς συνάδελφος τοῦ

βιβλιοθήκη «τῆς εὐαγοῦς μονῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῶν Κρημνῶν βουνῶν Ζακύνθου» καὶ πέρασε, τὸ 18^ο αἰῶνα, στὴ συλλογὴ τοῦ Βενετοῦ Giac. Nani (ἀριθ. 121)³, γιὰ νὰ περιέλθῃ τελικὰ, τὸ 1797, στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, περιέχει, στὰ τελευταῖα τοῦ φύλλα 110^r -112^r, μερικὰ σημειώματα («ἐνθυμήσεις») τῶν ἐτῶν 1513, 1514 καὶ 1521 γιὰ σεισμοὺς καὶ ἄλλα συμβάντα τῆς Ζακύνθου. Τὰ σημειώματα αὐτὰ εἶναι γραμμένα, καθὼς διαπίστωσα συγκρίνοντας τὴ γραφὴ, ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἔχει γράψῃ καὶ ὑπογράψῃ τρία πρωτότυπα νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1509 (ἰνδικτ. ιγ'), 15[08] (ἰνδικτ. ιδ') καὶ 1506 (ἰνδικτ. ι'), συνεσταχωμένα στὸν κώδικα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ «Θεοδώρου Ραπτιοπούλου, νοταρίου τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας», ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνεται στὰ νοταριακὰ αὐτὰ ἔγγραφα. Ὁ Θεόδωρος Ραφτόπουλος, ποὺ μᾶς εἶναι κι' ἀπ' ἄλλου γνωστὸς σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς παλιότερους νοταριοὺς τῆς Ζακύνθου⁴, ἦταν βέβαια ἄνθρωπος μὲ πολὺ μέτρια μόρφωση, καθὼς προδίδουν οἱ πολλὲς ἀνορθογραφίαι καὶ τὸ ὕψος γενικὰ τῶν σημειωμάτων του. Αὐτὸ ἔμως δὲν σημαίνει καθόλου πὼς πρέπει ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ ἀκρίβεια τῶν σημειωμάτων του αὐτῶν, γιατί ἀπομνημονεύουν γεγονότα σύγχρονά του, ποὺ τὰ εἶδε καὶ τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος ἢ γιὰ τὰ ὅποια ἦταν πολὺ καλὰ πληροφορημένος ἀπὸ ἀξιόπιστες πηγές. Προκειμένου εἰδικὰ γιὰ τὸ χρονικὸ σημείωμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ πηγὴ του, ποὺ τὴν ἀναφέρει ρητὰ στὴν ἀρχή, εἶναι ἡ πιδὲ ἀξιόπιστη ποὺ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ: "Ἐνα γράμμα τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη ἀπὸ τὴ Ρώμη, γραμμένο τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα ποὺ συνέβη τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀφηγεῖται (15 Φεβρουαρίου 1514,

Πανεπιστημίου τῆς Padova κ. Elpidio Mioni μὲ παρακάλεσε νὰ τὸν βοηθήσω στὴν ἀνάγνωση τῶν γραμμένων σὲ δημῶδη ἑλληνικὴ γλῶσσα τμημάτων τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ δηλώσῃ σύντομα τὸ περιεχόμενό τους στὸ νέο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Μαρκιανῆς ποὺ ἐτοιμάζει. Στὸν κ. Mioni ὑπέδειξα ἀμέσως τὴ σημασία τοῦ εὐρήματος καὶ ἐκεῖνος μοῦ δήλωσε πὼς τὸ κείμενο μονάχα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς σύνταξης τοῦ καταλόγου τὸν ἐνδιαφέρει καὶ πὼς μπορῶ νὰ τὸ ἐκδώσω. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' ἐδῶ.

3. Βλ. [I. A. Mingarelli], *Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asseruati*, Bononiae 1784, σ. 249-250, ἀρ. CXXI. Ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου αὐτοῦ ἀπαξίωσε νὰ καταγράψῃ τὰ δημῶδη ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου (βλ. σ. 250: «X Reliqua omitto, ne tempus teram, utpote ab imperitissimis Graeculis perperam exscripta, eaque parvi momenti»).

4. Βλ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, *Νοτάριοι Ζακύνθου*, «Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8 (1958), σ. 112-133 (ὅπου σημειώνεται, στὸ χρονολογικὸ πλῆθος τῶν νοταρίων, σ. 126, καὶ ὁ «Ραφτόπουλος Θ.: 1508-1510»).

ἡμέρα Τετάρτη)⁵. Τὸ γράμμα αὐτὸ τὸ ἔφερε ἀπὸ τῆ Βενετίας κάποιος Σίμος Μπερίκοιος, ὅταν ἔφτασε στὴ Ζάκυνθο, στὶς 20 Ἰουνίου 1514. Ποιὸς ἦταν ὁ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος, δὲν σημειώνεται. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Ραφτόπουλος ἢ κάποιος γνωστός του, πιθανώτερο ὅμως φαίνεται πὼς ἦταν οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν ἢ γενικὰ οἱ ἀρχεῖς ἢ οἱ κάτοικοι τῆς Ζάκυνθου, ποὺ ὁ Λάσκαρης αἰσθάνθηκε τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐνημερώσῃ γιὰ τὴν ἀφίξη τῶν παιδιῶν στὴ Ρώμη καὶ γιὰ τὴν τελετὴ τῆς ὑποδοχῆς τοὺς ἀπὸ τὸν Πάπα, ἀφοῦ τὰ περισσό-τερα ἀπ' αὐτὰ προέρχονταν, καθὼς θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Ὅπως κι' ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ Ραφτόπουλος ἔλαβε, καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν λεπτομερειῶν, ἄμεση γνώση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ γράμματος τοῦ Λάσκαρη. Καὶ μὲ τὸ δίκιο του ἔκρινε σκόπιμο νὰ μεταφέρῃ τίς τόσο ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες αὐτὲς (παραλαμβάνοντας ἀσφαλῶς καὶ αὐτοῦσιες περικοπές του) στὸ πολῦτιμο αὐτὸ χρονικὸ σημεῖωμα πού, καθὼς τὸ αὐθεντικὸ γράμμα τοῦ μεγάλου Ἑλληνα σοφοῦ δὲν μᾶς ἐσώθηκε, ἀποκτᾷ γιὰ μᾶς ἰδιαίτερη ἀξία, γιατί ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ μιὰ ἐπίσημη καὶ συγκινητικὴ σκηνή: τὴν παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰκνὸ Λάσκαρη στὸν Πάπα Λέοντα Ι' τῶν πρώτων δώδεκα μικρῶν Ἑλλήνων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου μαζὶ μὲ τὸν πρῶτο τοὺς διδάσκαλο, ποὺ ἦταν, καθὼς μαθαίνομε, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης.

Παραθέτω τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖωμα (βλ. καὶ Πίν. 1-2), ἀποκαθιστώντας σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν στίξιν του, μὲ σύντομο κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ λιγοστὲς ἐπεξηγηματικὲς ὑποσημειώσεις.

5. Ἡ χρονολογία πού δίδει τὸ σημεῖωμα («αφιδ', φλεβαρίου ιε', ἡμέρα Τετάρτη») εἶναι βέβαια κατὰ τὸ βενετικὸ σύστημα (*more veneto*), φανερώνει δηλ. τὸ ἐπόμενο ἔτος «αφιδ'» (1514), ὁπότε πραγματικὰ ἡ 15 Φεβρουαρίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἡμέρα Τετάρτη (ἐνῷ τὸ 1513 ἦταν Τρίτη), καὶ μάλιστα πέφτει μέσα στὴν ἐβδομάδα «τοῦ ἀρτσιβούρτσι» (πού ἀναφέρεται στὸ τέλος τοῦ χρονικοῦ), δηλ. τοῦ Τελώνη καὶ τοῦ Φαρισαίου (12-18 Φεβρουαρίου γιὰ τὸ 1514, ἐνῷ γιὰ τὸ 1513 ἦταν 23-29 Ἰανουαρίου). Ἡ 15 Φεβρουαρίου τοῦ 1513 ἀποκλείεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ οὔτε ὁ Λέων Ι' εἶχε ἀκόμη ἐκλεγῇ Πάπας (ἐξελέγη στὶς 11 Μαρτίου) οὔτε ὁ Λάσκαρης βρισκόταν ὁτὴ Ρώμη (εἶναι γνωστὸ πὼς ἤρθε μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Λέοντα, γιὰ νὰ συνεργαστῇ μαζὶ του καὶ νὰ τὸν παρακινήσῃ γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου· βλ. Ἰω. Καλιτσουνάκι, *δ. π.*, σ. 82-83 καὶ Börje Knös, *Un ambassadeur de l'Hellénisme - Janus Lascaris - et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*, Upsala - Paris, 1945, σ. 138 κ.έ.).

(Cod. Marc. Graec. cl. II, no 99=Collocazione 1261, ff. 110^v - 111^r)

†, αφιδ', ινδικτιῶνος β', ἡμέρα κ' τοῦ Ἰουνίου, κὺρ Σίμο Μπε-
ρίκολος ἦλθεν ἀπὸ τὴν Βενετία καὶ ἤφερεν μίαν γραφὴν ἀπὸ τὴν
Βενετία ὅπου τὴν εἶχεν στείλει ἀπὸ τὴν Ρώμην ὁ αὐθέντης ὁ Λά-
σκαρις διὰ τὰ παιδιά ὅπου ἐδιέβησαν νὰ μάθουν.

5 Καὶ σώνοντα τὰ παιδιά εἰς τὴν Ρώμην, οὐδὲν τὰ ἄφησεν ὁ
αὐθέντης ὁ Λάσκαρις νὰ ἱφάνιστοῦ εἰς τὸν παναγιώτατον τὸν Πά-
παν, εἰμὴ τὰ ἐπῆρε καὶ ἐκράτησέν τα ἡμέρας ὀκτώ. Καὶ ἔμαθέν
τα τὸ πῶς νὰ προσκυνήσῃ τὸ καθὲν ἐξ αὐτὰ καὶ τί χαιρετισμὸ νὰ
εἰπῇ τὸ καθὲν παιδί.

10 Ὅποια γραφὴ ἦτον εἰς τοὺς ,αφιν', φλ(εβαρίου) ιε', ἡμέρα Τε-
τράδη, ὅταν ἐπροσκύνησαν τὰ παιδιά τὸν παναγιώτατον Πάπαν.

Οὗτοι εἰσὶν οἱ χαιρετισμοὶ ὅπερ εἶπαν τὰ παιδιά, ὅταν ἐπροσκύ-
νησαν τὸν παναγιώτατον Πάπα, λέγοντα τὸ καθὲν χαιρετισμὸν ἐνώ-
πιον τοῦ Λασκάρεως, τριῶν γαρδιναλέων καὶ πολλῶν ἀρχόντων.

15 Ἦτον ὦρα ὥσει ἕκτη τῆς ἡμέρας. Μετὰ τὸ γεῦμα, καθὼς τὰ
ἐνονθέτησαν, οὕτως ἐπῆγαν τὰ μικρότερα ἔμπροσθεν, ἤγουν:

Πρῶτον τοῦ Ράλλη παιδάκιν, ὡς ἐπτὰ χρονῶν, ὀνόματι Γεώρ-
γιος, ἐγονάτισεν καὶ εἶπεν: «Π ρ ο σ κ υ ν ο ὦ μ έ ν σ ε, θ ε ι ε
Π α τ ε ρ α»· καὶ φιλεῖ κοσμικῶς τὸ πόδιν του καὶ στρέφεται τιμη-
20 τικὰ ὀπίσω, καθὼς τὸν εἶπον.

Δεύτερον τὸ παιδὶν τοῦ Κλαδᾶ, χρονῶν ὀκτώ, ὀνόματι Δημή-
τριος, ὁμοίως ἔποιεν, λέγοντα: «Χ α ῖ ρ ε, Θ ε ο ὦ ἔ μ ψ υ χ ο ς
ε ἰ κ ὠ ν».

25 Τρίτον ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ράλλης, ὀκτὼ χρονῶν καὶ αὐτό:
«Χ α ῖ ρ ε, σ ὦ τ ε ρ κ λ ε ι ν ῆ ς Ἑ λ λ ᾶ δ ο ς».

Τέταρτον Μαρκέτος ὁ Ξερομερίτης ἀπὸ τοὺς Κορυφούς:
«Χ α ῖ ρ ο ι ς, ἡ μ ό ν η τ ὶ ν λ ό γ ω ν ἐ λ π ί ς».

Πέpton παιδὶν τοῦ μαῖστρο-Δημήτρη Σουλιανοῦ, τοῦ ράπτη, ἀπὸ
τὴν Μεγάλην Μάνη, Νικόλαος τὸ ὄνομα: «Χ α ῖ ρ ο ι ς, ὁ μ ό ν ο ς
30 φ α ν ε ἰ ς κ ο ι ν ό ν ᾱ γ α θ ό ν».

Ἐκτον τὸ παιδὶν τῆς χήρας ὁ Φραντζέσκος ἀπὸ τοὺς Κορυφούς:
«Χ α ῖ ρ ο ι ς, ἐ ν ἰ σ ο θ έ φ έ ξ ο υ σ ί α ᾱ κ ρ α χ ρ η σ τ ό τ η ς».

1 ἡμέρα iter. cod. || μπαιπέρικολος cod. || 3 Βενετία nos: Βένια cod. ||
εἶχεν nos: ἦχαν cod. || 13 τὸ nos: τον cod.

6 ἱφάνιστοῦ=ἐμφανισθοῦν.—10 ,αφιν', φλεβαρίου ιε'· γιὰ τὴ χρονολογία
αὐτῇ (15 Φεβρουαρίου 1514 καὶ ὅχι 1513) βλ. παραπάνω, σ. 163, σημ. 5—15
ἦτον ὦρα ὥσει ἕκτη τῆς ἡμέρας· δάνειο ἀπὸ χωρίο τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. ΚΓ' 44).

Πίν. 1 Τὸ ἐκδιδόμενον χρονικὸ σημεῖωμα τῆς 20 Ἰουνίου 1514
(Cod. Marc. Gr. cl. II, no 99=Colloc. 1261, φ. 110v)

Πίν. 2. Τὸ ἐκδιδόμενο χρονικὸ σημεῖωμα τῆς 20 'Ιουνίου 1514
(Cod. Marc. Gr. cl. II, no 99=Colloc. 1261, φ. 111r)

Ἐβδομον ὁ Πέτρος, τοῦ Βερούση τὸ ἀνεψίδιν: «Χαῖρε, θεία φρενὴν μόνος τ' εἶδώς· ἄξια τὰ καλὰ
35 προνοίας τῆς σῆς».

Ὀγδοον Νικολὸς ὁ Λουκάνης: «Λέοντα, Θεοῦ εἰκόν',
ἐῆς ἐλευθερίας πρόμον, ἐκ θεσφάτων Ἑλλάς
πέμπει με προσειπεῖν».

Ἐνατον Γεώργιος ὁ Δραμντηνὸς ὁ Κρητικός: «Χορὸς
40 ὑμνῶν πολλῶν ρητόρων σοφῶν ἀπαξαπάντων
σὸν κλέος αἶρει, πάντων εὐεργέτα, πᾶσαν ἐπ'
αἶαν».

Δέκατον Ἀλέξαντρος ὁ Πολυλᾶς εἶπεν: «Χαίροις, θεῖος
νοῦς· ἐμέλῃσέ σοι σπινθῆρας ἡμᾶς αἰπυτάτης
45 σοφίης λάμψαι ἱερὸν φῶς».

Ἐνδέκατον Λέων ὁ Καλλιέργης εἶπεν: «Χαίροις, θεῖε
Πάτερ· πέμπει γὰρ ἡμᾶς ἡ κλεινὴ ποθ' Ἑλλάς
καινῶν σῶν ἔργων, ἀξίων σῆς φρενός, και-
νοῦς ὑμνητάς».

f.111r Δωδέκατος παγαίνει Λαυρέντιος, ὁ υἱὸς τοῦ Κε|φαλα λέγον-
51 τας: «Χαίροις, ὁ τὰς κλεῖς νεύματι θεῖω τῆς
τῶν οὐρανῶν ἐλληφὼς βασιλείας».

Δέκατος τρίτος παγαίνει κὺρ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ διδά-
σκαλος τῶν αὐτῶν παιδίων. Καὶ παγαινάμενος, τοῦ σιμώνει ὁ ἀνι-
55 ψιὸς τοῦ Πάπα, ὁ μαγνίφικος Τζουάνες, καθὼς τὸν ὀρδινίασεν ὁ
αὐθέντης ὁ Λάσκαρις, καὶ δίδει του μίαν κόλλα χαρτὴν διπλωμένον
καὶ λέγει του: «Φίλησε τὴν σουπλικατσιὸν αὐτὴν πρῶτον καὶ παρά-
δωσέ την εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Πάπα· ἔπειτα εἰπὲς τὴν εὐχὴν». Καὶ
παγαινάμενος, τὸν δείχνει καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Λάσκαρις τοῦ παναγιώτα-
60 του Πάπα, λέγοντες: «Ἐτοῦτος ἔναι ὁ διδάσκαλος τῶν παιδίων κὺρ
Ζαχαρίας». Ἐποίηκεν ὅλον, <τὸ> τὸν ὥρισεν. Ἐπειτα, γονατισμέ-
νος λέγει οὕτως: «Τὸν παναγιώτατον ἡμῶν μέγιστον
ἀρχιερεᾶ Λέοντα δέκατον, Πάπαν Ρώμης,
Κύριε, εἰς πολλὰ διαφύλαττε ἔτη». Τὰ παιδία βλα-
65 ἀπεκρίθησαν τὸ «ἀμήν», καθὼς τὰ ἐνονθέτησαν. Ἐστάθησαν καμ-

36 Λέοντα Θεοῦ εἰκόν' nos: λέγοντα τοῦ σκοπ cod. || 38 μὲν cod. || 50
Λαυρετίως cod. || 60 ἐτοῦτο cod. || παιδίων nos: παιδί cod. || 61 <τὸ> add.

54-55 ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Πάπα, ὁ μαγνίφικος Τζουάνες=ὁ Giovanni Salviati
(βλ. παρακάτω, σ. 167, σημ. 7).—57 σουπλικατσιὸν=αἴτηση, ἱκετήρια ἀναφορὰ
(ἰταλ. supplicazione).

πόσον μὲ πολλήν χαρὰν καὶ ὁ Πάπας καὶ ὁ Λάσκαρις καὶ ὁ λοιπὸς λαός. Ἔπειτα ἐπροσκύνησαν εὐτακτα καὶ ἐμίσσευσαν. Ἄνοιξαν τὴν σουπλικατοῖδον καὶ ἤϋραν καὶ ἦτον ἄσπρον χαρτὶν χωρὶς γράμματα. Ἐγέλασε ὁ Πάπας, ὁ δὲ Λάσκαρις εἶπεν: «Αὐτὸς ἔναι ὁ διδάσκαλος καὶ κοπιᾷ διὰ τὰ παιδιά μετὰ πάσης χαρᾶς. Καὶ δὲν γράφει οὐδὲ ζητᾷ οὐδὲ θέλει ἄλλο, εἰμὴ ὅ,τι ὁρίζει ἡ παναγιωτάτη σου δεσποτεία».

Ἐπαράδωκε δὲ τὰ παιδιά ὁ αὐθέντης ὁ Λάσκαρις τοῦ ἄνωθεν διδασκάλου, λέγων οὕτως αὐτῶν: «Σᾶς παραδίδω τὸν κὺρ Ζαχαρίαν διὰ πατέρα σας καὶ διδάσκαλον. Καὶ ἄλλον νὰ μὴν γνωρίζετε αὐθέντην καὶ διοικητήν, πλὴν μόνον αὐτόν. Καὶ ἐσύ, κὺρ Ζαχαρία, στέρξε τα διὰ μαιδιά σου καὶ διὰ μαθητάδες σου καὶ ἐγὼ θέλω κάμει εἰς ἐσένα ὅλον τὸ πρέπον. Τοὺς δούλους, ὅποιος δὲν ἤθελεν ποιήσῃ τὸν ὀρισμὸν σου, διῶξε τον εἰς τὴν ὁργὴν τοῦ Θεοῦ». Ἀποκρίθη ὁ διδάσκαλος ὅτι: «Τοὺς παῖδας ἔχω ὡς γνήσιά μου τέκνα καὶ τοὺς δούλους, ὅπου εἶναι ὀνέστοι, ὡς ἀδελφούς μου γνησίους».

Ἀκόμη ἔκαμέ των καὶ ἕναν ὀρισμὸν. Νά τί λέγει: Νὰ κρατοῦν τὴν τάξιν τῶν Ρωμαίων τὴν θείαν καὶ τινὰς νὰ μὴν τολμήσῃ οὔτε Τετράδην νὰ φάγῃ κρέας οὔτε Παρασκευὴν ὡδὴ ἡ τυρόν. Ἐκαμαν καὶ τοῦ ἀρτσιβούρτσι τὴν ἐβδομάδα δλην, εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ εἰς πομπήν τῶν αἰρετικών, ὡς ἔπρεπε καὶ ἀποκρέωσαν καθὼς τὸ ποιοῦσιν καὶ οἱ Ρωμαῖοι.

74 αὐτόν cod. || 79 διόξεν cod. || 81 ὄνεσι cod.

81 ὀνέστοι=τίμιοι (ἰταλ. onesti).—85 τοῦ ἀρτσιβούρτσι τὴν ἐβδομάδα =τὴν ἐβδομάδα τοῦ Τελώνη καὶ Φαρισαίου (τὴν πρώτη τοῦ Τριωδίου), ὅποτε καταλύεται ἡ νηστεία τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς· βλ. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 126-127 (λ. ἀρτσιβούρτσι, τό). — 85—86 εἰς πομπήν=γιά διαπόμπευση, καταισχύνῃ.

Ἡ τόσο ζωντανὴ καὶ παρχαστατικὴ περιγραφή αὐτῇ τῆς ὑποδοχῆς τῶν μικρῶν Ἑλληνόπουλων ἀπὸ τὸ φιλόμουσο Πάππ δείχνει καθαρὰ πὺς ὀργανωτῆς τῆς μικρῆς αὐτῆς τελετῆς ἦταν ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, πὺ εἶχε ὑπάρξει καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς ἔδρυσης τοῦ σπουδαίου ἐκείνου γιὰ τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό κέντρου παιδείας στὴ Δύση. Ὁ Λάσκαρης θέλησε νὰ προκαλέσῃ ὅσο γινόταν ζωηρότερο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ συμπάθεια τοῦ Λέοντα πρὸς τὰ παιδιά αὐτά, παρουσιάζοντάς τα νὰ τοῦ ἐκδηλώνουν, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, τὴν εὐγνωμοσύνη τους γιὰ τὴν προστασία του μὲ τίς προσφωνήσεις των στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, πὺ τὴν ἤξερε καὶ τὴν ἀγαποῦσε ὁ οὐμανιστὴς Πάππ. Δὲν

υπάρχει ἀμφιβολία πὼς οἱ ὠραῖοι αὐτοὶ «χαιρετισμοί», ποὺ προετοίμασε ὁ Λάσκαρης τὰ παιδιὰ γιὰ νὰ τοῦ ποῦν (συντομώτεροι γιὰ τὰ μικρότερα, ἐκτενέστεροι γιὰ τὰ μεγαλύτερα), εἶχαν γραφτῇ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ πρέπει νὰ προσγραφοῦν στὰ συνθέματα τοῦ ἐξαίρετου Ἑλληνα λογίου. Εἶναι ἀξιοπαράτηρητο πὼς οἱ χαιρετισμοὶ αὐτοὶ περιορίζονται σὲ ἐγκώμια τοῦ Λέοντα ὡς προστάτη τῶν γραμμάτων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιμένε: ἢ ἄλλοτε ἐξέδοξη καὶ τώρα σκλαβωμένη Ἑλλάδα τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν πνευματικὴ τῆς ἀναγέννηση, καὶ δὲν περιέχουν κανέναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας στὴ δυτικὴ. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λέοντα Ι' γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἦταν ἀνυστερόδουλο (ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς αὐτὸς μὲ ἀλλεπάλληλες δοῦλλες του κατωχύρωσε τὶς θρησκευτικὰς ἐλευθερίες τῶν ὀρθόδοξων Ἑλλήνων⁶) καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιον ποὺ ἔδρυσεν ἐπεδίωκε σκοποὺς καθαρὰ παιδευτικούς, ἀντίθετα πρὸς τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ποὺ ἔδρυσεν ἀργότερα στὴ Ρώμη, τὸ 1577, ὁ Πάπας Γρηγόριος ΙΙ' καὶ ποὺ ἦταν ὄργανο θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ. Μὰ ὁ Λάσκαρης δὲν περιωρίστηκε στίς ὠραῖες αὐτὲς προσφωνήσεις. Μὲ τὸ θάρρος καὶ τὴν οἰκειότητα ποὺ εἶχε πρὸς τὸ Λέοντα, σὰν παλιὸς καὶ πιστὸς θεράπων τῆς αὐλῆς τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας, θέλησε νὰ προσθέσῃ, κατὰ τὸ τέλος τῆς τελετῆς, κάποιον τόνο ἱλαρότητας, ποὺ ἤξερε πὼς θὰ εὐχαριστοῦσε τὸν Πάπα. Ἔτσι: ἐπενόησε καί, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Πάπα, τοῦ «μαγνίφικου Τζουάνε» (ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς ὁ Giovanni Salvati⁷), ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ τὸ τέχνασμα τῆς διπλωμένης ἱκετηρίας τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη πρὸς τὸν Πάπα, ποὺ, ὅταν ξεδιπλώθηκε, βρέθηκε ἄγραφο χαρτί—καὶ «ἐγέλασε ὁ Πάπας». Τὸ χρησιμοποίησε καὶ αὐτὸ ἀκόμη ὡς ἀφορμὴ, γιὰ νὰ κεντρίσῃ περισσότερο τὴν παπικὴ φιλοτιμία καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν παροχὴ γενναϊόδωρης ἀμοιβῆς πρὸς τὸν πρῶτον αὐτὸν Ἑλληνα διδάσκαλον καὶ παιδαγωγὸν τῶν τροφίμων τῆς σχολῆς.

⁶ Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ ζωηρὴ περιγραφὴ τῆς ἐπιδέξια διοργανώμε-

6. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἡ πρώτη ἄδεια (1456) τῆς Βενετικῆς Γερουσίας γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσιδώρος, «Θησαυρίσματα» τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας*, τ. 1 (1962), σ. 109-118 (βλ. σ. 110 καὶ σημ. 1-6).

7. Ὁ Giovanni Salvati, γιὸς τῆς ἀδερφῆς τοῦ Λέοντα Ι', τῆς Λουκρητίας Salvati, ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ Βατικανό, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πάπα, ποὺ τὸν ἔκαμε πρωτονοτάριο καὶ ἀργότερα ἐπίσκοπον τοῦ Fermo (1516) καὶ καρδινάλιον (1517). βλ. πρόχειρα Ludwig Freiherr von Pastor, *Geschichte der Päpste*, τ. IV, μέρος I, ἐκδ. 13^η, Freiburg-Rom, 1956, σ. 376 κ.ά.

νης (σκηνοθετημένης, θά μπορούσαμε νά ποῦμε) τελετῆς αὐτῆς, τὸ ἐκδιδόμενο σημεῖωμα μᾶς προσφέρει, ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, σπουδαιότατες νέες εἰδήσεις γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γυμνασίου. Ὡς τὶς συγκεφαλαιώσωμε κατὰ σειρά καὶ ὡς ἀποτιμήσωμε τὴ σημερινή τῆς καθεμιᾶς γιὰ τὴν ἔρευνα.

Καὶ πρῶτα, σχετικὰ μὲ τὴ διαφώτιση καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν χρονολογιῶν. Ὡς τώρα ἦταν γνωστὸ πῶς ὁ Λέων Ι', λίγων καιρῶ μετὰ τὴν ἀνοδό του στὸν παπικὸ θρόνον, ἀποφάσισε νὰ υἱοθετήσῃ τὴν πρότασιν τοῦ Λάσκαρη γιὰ τὴν ἱδρυση καὶ τὴ χρηματοδότηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου. Στὶς 6 Αὐγούστου 1513 ὁ γραμματεὺς του Πέτρος Bembo ἔγραψε ἐξ ὀνόματός του ἐπιστολὴν στὸ Μάρκο Μουσούρο⁸, ποὺ τὸν καλοῦσε νὰ βρῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ στείλῃ στὴ Ρώμην δέκα ἢ δώδεκα παιδιὰ προικισμένα μὲ εὐφυΐα καὶ ἥθος, γιὰ νὰ δημιουργηθῇ τὸ Γυμνάσιον αὐτό, καὶ πρόσθετε πῶς ὁ Λάσκαρης θά τοῦ ἔγραφε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ λεπτομερέστερα⁹. Ὅτι τὰ παιδιὰ αὐτὰ βρέθηκαν καὶ ἦλθαν στὴ Ρώμην καὶ τὸ Γυμνάσιον ἄρχισε πραγματικὰ νὰ λειτουργῇ, τὸ ξέρουμε ἀπὸ μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰδίου τοῦ Μουσούρου πρὸς τὸ Λάσκαρη, ποὺ τὴν πρόεταξε στὴν ἐκδοσὴν τοῦ Παυσανία, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1516¹⁰, καὶ ποὺ μᾶς παρέχει τὶς μόνες θετικὰς πληροφορίας τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ Γυμνάσιον¹¹. Μεταξὺ ὧν τοῦ 1513 καὶ τοῦ 1516 δὲν εἶχαμε καμμιά ἄλλη συγκεκριμένη εἰδηση γιὰ τὴν ἔναρ-

8. Petri Bembi, *Epistolarum Leonis Decimi, Pontificis Maximi, nomine scriptarum libri sedecim*, Venetiis 1536, lib. IV, ep. VIII. Ἡ ἐπιστολὴ ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles*, τ. II, Paris 1885, σ. 321.

9. «... mando tibi ut suscipias diligentem curam adducendi ad nos e Graecia decem aut duodecim, aut sane quot uoles ipse, liberalis ingenii bonaeque indolis pueros ... et tanquam seminarium quoddam bonorum studiorum commode confici et comparari possit. Qua de re Joannes Lascaaris ... scribet ad te pluribus uerbis» (É. Legrand, ὁ π.).

10. Βλ. É. Legrand, ὁ π., τ. I, Paris 1885, ἀρ. 51, σ. 143-150. ἔπαι καὶ ἀναδημοσιεύεται (σ. 144 κ ἐξ.) ἡ ἐπιστολὴ

11. «... ὥς γὰρ μὴ παντάλασιν ἀποσβεσθῇ τὸ σφζόμενον ἔτι τῶν ἑλληνικῶν λόγων, καίπερ λίαν ἀμυδρὸν ὂν, οὐκ ὀλίγους ἔκ τε Κρήτης ἔκ τε Κορκύρας καὶ τῶν παραθαλασσίων τῆς Πελοποννήσου μετεπένρω νεανίσκους τῶν μῆτε φύσιν ἀγεννῶν, μήθ' ὑπὸ χάσματος καὶ νωθρότητος ἐκνεναγκωμένων, ἀλλ' ἀγχινοῖά τε περισήμων καὶ τὸ ταλαίπωρον ἔχόντων ἐν τῇ ψυχῇ· οἳ νῦν ἐν Ῥώμῃ μῆτε στεγῆς μήθ' ἱματισμοῦ, μῆτε τροφῆς ἀποροῦντες, μῆτε σοφιστῶν ἐστειρημένοι τῶν διδασκῶν καὶ βουλευμένων καὶ εἰδότην, θαυμασιὸν ὅσον περὶ ἄμφω προκόπουνσι τῶ λόγῳ, τοῦ πάντ' ἀρίστου καὶ μεγίστου Ῥώμης ἀρχιερέως Λέοντος δεκάτου χορηγοῦντος» (Αὐτόθι, σ. 148).

ξη τῆς λειτουργίας του. Τώρα λοιπὸν τὸ καίμενό μας ἔρχεται νὰ μᾶς κάμῃ γνωστὸ πὺς στὶς 15 Φεβρουαρίου 1514, ἔταν τὰ δώδεκα παιδιὰ, ποὺ εἶχαν φτάσει στὴ Ρώμῃ ὀκτὼ μέρες πρωτύτερα (ἄρα στὶς 7 Φεβρουαρίου) παρουσιάστηκαν στὸν Πάπα, τὸ Γυμνάσιο ἦταν ἔτοιμο γιὰ ν' ἀρχίσῃ τὴ λειτουργία του: Τὸ οἰκοτροφεῖο λειτουργοῦσε ἤδη, εἶχε ὑπηρετικὸ προσωπικὸ καὶ ἐσωτερικὸ κανονισμὸ¹² γιὰ τίς νηστείες κλπ. καὶ εἶχε διοριστῇ ἀπὸ τὸ Λάσκαρη ὁ διδάσκαλος τῶν παιδιῶν καὶ— ὅπως φαίνεται—διευθυντῆς τοῦ οἰκοτροφείου.

Ἐπειτα, σχετικὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα πρώτων μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ὡς τώρα εἶχαν ὑποθέσει πὺς ἀνάμεσά τους περιλαμβανόνταν ὁ Ματθαῖος Δεβαρῆς, ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ὁ Χριστόφορος Κοντολέων καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης¹³. Τώρα ὅμως ὄχι μόνο ἀποδεικνύεται πὺς μονάχα ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης ἀνῆκε σ' αὐτοὺς (οἱ ἄλλοι ἢ ἐφοίτησαν ἀργότερα¹⁴ ἢ δὲν ἐφοίτησαν καθόλου), ἀλλὰ καὶ γίνονται γνωστὰ τὰ ὀνόματα τῶν πραγματικῶν δώδεκα πρώτων Ἑλλήνων μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: 1) Γεώργιος Ράλλης, 2) Δημήτριος Κλαδάς, 3) Κωνσταντῖνος Ράλλης, 4) Μαρκέτος Ξερομερίτης (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), 5) Νικόλαος Σουλιανός τοῦ Δημητρίου (ἀπὸ τὴ Μεγάλη Μάνη), 6) Φραγκῖσκος, γιὸς τῆς χήρας, ἀμάρτυρου ἐπωνύ-

12. Τὸν κανονισμὸ τοῦ Γυμνασίου τὸν εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ὁ Λάσκαρης, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ἀργότερα σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸ Γάλλο ἐλληνιστὴ Guillaume Budé (G. Budaei, *Epistolae*, Παρίσι 1531, στ. 131: «*tum occupatus eram quibusdam quasi legibus conscribendis, quibus uterentur collegium adituri, quod idem summus pontifex hortatu meo iam instituerat*»).

13. É. Legrand, ὁ.π., τ. I, σ. CLI, σημ. 2, Ἰω. Καλιτσουνάκι, ὁ.π., σ. 85-86, Vittor. Fanelli, ὁ.π., σ. 391-392. Ὅπως παρατηρεῖ σωστὰ ὁ τελευταῖος, πρόκειται γιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση, ποὺ στηρίζεται στὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου Δεβαρῆ, τυπωμένης στὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ θελοῦ τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ, (†1581) «*De graecae linguae particulis*» (Ρώμη, 1588) καὶ ἀναδημοσιευμένης ἀπὸ τὸν É. Legrand, ὁ.π., τ. II, ἀρ. 179, σ. 52-59 (βλ. σ. 55): «*a Nicolao Rodulpho cardinali accersitus domum humanissime receptus est* [ὁ Ματθ. Δεβαρῆς, παλὺς μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης], *apud quem per illud tempus ita multi variis disciplinarum generibus instructissimi florebant (ex Gaeicis quidem Constantinus Rallius, Nicolaus Soffiano, Christophorus Condoleus, Devarii condiscipuli et contubernales)*...».

14. Στούς μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου συγκαταριθμοῦν καὶ τὸν Μιχαήλ—Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, τὸ Γεώργιο Κορίνθιο καὶ τὸ Γεώργιο Βάλσαμο (É Legrand, ὁ.π., τ. I, σ. CLI, σημ. 2, Ἰω. Καλιτσουνάκι, ὁ.π., σ. 93, V. Fanelli, ὁ.π., σ. 392), μὲ λιγώτερη ἢ περισσότερη βεβαιότητα. Πάντως οὔτε ἀπ' αὐτοὺς κανεὶς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς δώδεκα πρώτους.

μου (ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), 7) Πέτρος, ἀνεψιὸς τοῦ Βερούση (Βερούσης κι' αὐτός;), 8) Νικόλαος Λουκάνης, 9) Γεώργιος Δραμντηνὸς (ἀπὸ τὴν Κρήτη), 10) Ἀλέξανδρος Πολυλᾶς, 11) Λέων Καλλιέργης καὶ 12) Λαυρέντιος Κεφαλᾶς. Ἀπὸ τοὺς δώδεκα αὐτοὺς μαθητὲς (ποῦ μονάχα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 τὸ ἐπώνυμο δὲν παραδίδεται καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 δὲν εἶναι βέβαιον) μόνο γιὰ τοὺς τέσσερεις δηλώνεται ὁ τόπος καταγωγῆς (Κέρκυρα τῶν ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 6, Μεγάλῃ Μάνῃ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ Κρήτῃ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 9). Ἀπὸ ποῦ ἦταν οἱ ὑπόλοιποι; ὁκτώ; Ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος, ποῦ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, Ζακυνθινός, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ μὴν ἀναφέρῃ τόπο καταγωγῆς γιὰ ἑσούς ἦταν κι' αὐτοὶ ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν πῶς, ἂν ὅχι ὅλοι οἱ ὀκτώ αὐτοί, τοῦλάχιστο οἱ περισσότεροι κατὰγονταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο¹⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πῶς ἀπὸ τοὺς δώδεκα αὐτοὺς πρῶτους μαθητὲς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Λάσκαρης εἶχε τόσες προσδοκίες, τρεῖς τοῦλάχιστο ἐδικαίωσαν τίς προσδοκίες του αὐτὲς καὶ διακρίθηκαν ἔπειτα στὰ γράμματα: ὁ Κωνσταντῖνος Ράλλης (ἀριθ. 3)¹⁶, ὁ Νικόλαος Σουλιανός (ἀριθ. 5)¹⁷ καὶ ὁ Νικόλαος Λουκάνης (ἀριθ. 8)¹⁸. Οἱ ἄλλοι ἐννιά δὲν μαρτυροῦνται—ὅσο τοῦλάχιστο ξέρω—ἀπ' ἄλλου, εἴτε γιατί δὲν εἶχαν ἔπειτα καμμιὰ ἀξιόλογη δράση, εἴτε γιατί δὲν ἐσώθηκαν ἔχνη της.

Τέλος, ὡς πρὸς τὸν πρῶτον Ἑλληνα διδάσκαλον τῶν τροφίμων τοῦ Γυμνασίου, ποῦ ἦταν, καθὼς φαίνεται, ἐπιφορτισμένος καὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς συμδιδασχῆς τους στὸ οἰκοτροφεῖον καὶ γενικὰ ὑπεύθυνος γιὰ

15. Ἄν ἐπιτρεπόταν νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα, θὰ λέγαμε πῶς γιὰ κατέναν ἀπὸ τοὺς ὀκτώ αὐτοὺς δὲ μπορούμε ν' ἀποκλείσωμε πῶς ἦταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, παρ' ὅλο ποῦ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον Πολυλᾶ (ἀρ. 10) πιθανώτερη ὡς πατρίδα του φαίνεται ἡ Κέρκυρα, καὶ γιὰ τὸ Λέοντα Καλλιέργη (ἀρ. 12) ἡ Κρήτη.

16. Γιὰ τὸν Κωνστ. Ράλλη (1505-1573) βλ. Ἀντωνίου Χ. Χατζῆ, *Οἱ 'Ραούλ, 'Ράλ, 'Ράλαι (1080-1800)*, Kirchhain N.-L., 1909, σ. 66-68.

17. Ὁ Νικόλαος Σουλιανός μαρτυρεῖται ὡς ἀντιγραφεὺς ἐνὸς χειρογράφου τῆς Salamanca, ποῦ τὸ ἔγραψε στὴ Ρώμῃ τὸ 1524 (M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 356). Ἀπὸ τὸ κείμενό μας πληροφοροῦμαστε τώρα πῶς καταγόταν ἀπὸ τὴν Μεγάλῃν Μάνῃ.

18. Γιὰ τὸ Νικόλαον Λουκάνη, τὸ γνωστὸ μεταφραστὴ τῆς «Ἰλιάδας» σὲ δημοτικοὺς στίχους (Βενετία, 1526), βλ. τὰ γραφόμενα τοῦ Νικολάου Κατραμῆ, *Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 248-252. Πρβλ. καὶ É. Legrand, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 188-192 (ἀρ. 75), ποῦ θεωρεῖ πῶς τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἢ τὴν Κέρκυρα δὲν ἐλύθηκε. Ἴσως ἡ μαρτυρία τοῦ ἐγγράφου μας ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴ τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο.

τὴν ἀγωγή τους, αὐτὸς μαθαίνομε γιὰ πρώτη φορὰ πὼς ἦταν ἓνας γνωστὸς καὶ σημαντικὸς λόγιος, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης. Ὁ Κρητικὸς αὐτὸς καλλιγράφος καὶ ἐκδότης ἑλληνικῶν βιβλίων στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη, κατὰ τὸ βιογράφο του Émile Legrand¹⁹, ἐργάστηκε πρῶτα στὴ Βενετία (ὅπου τύπωσε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα βιβλία, καὶ τὴ θαυμασία ἐκδοση τοῦ «Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ» τὸ 1499, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Νικολάου Βλαστοῦ καὶ τοῦ Μάρκου Μουσούρου) ὡς τὸ 1509, ὁπότε χάνομε τὰ ἴχνη του γιὰ ἑξὶ χρόνια, γιὰ νὰ τὸν ξαναβροῦμε ἀπὸ τὸ 1515 καὶ ἔπειτα στὴ Ρώμη, ὅπου μετέφερε τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα²⁰. Ὁ Legrand εἶχε ὑποθέσει πὼς εἶχε προσελκυσθῇ στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴν προστατευτικὴ διάθεση ποὺ εἶχε ἐκδηλώσει ὁ Πάπας Λέων Ι' πρὸς τὶς ἑλληνικὲς σπουδές²¹. Βέβαια, ὁ Καλλιέργης μπορεῖ νὰ εἶχε ἔλθει στὴ Ρώμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1513, τὸ ἔτος τῆς ἀνόδου τοῦ Λέοντα στὸν παπικὸ θρόνο²². Ὅπως δὲ ποτε ὅμως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἔγγραφό μας πὼς ἡ προστατευτικὴ αὐτὴ διάθεση τοῦ Λέοντα ἐκδηλώθηκε πραγματικὰ καὶ ἀπέναντι τοῦ ἀξίου αὐτοῦ Ἑλλήνα λογίου, ἀφοῦ τοῦ ἀνατέθηκε τὸ ἔργο τοῦ πρώτου διδασκάλου καὶ παιδαγωγοῦ τοῦ νεοῦδρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου, ἥδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1514. Ἐννοεῖται, πὼς τὴν πραγματικὴ, τὴν ἀνώτερη διοίκηση τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἐμελλε γρήγορα νὰ γνωρίσῃ μεγάλη ἀκμὴ, μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μάρκου Μουσούρου (1516 - 1517), τὴ συρροὴ πολλῶν μαθητῶν, Ἑλλήνων καὶ

19. É. Legrand, ὁ.π., τ. Ι, σ. CXXV-CXXX. Πρβλ. καὶ τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Massachusetts, 1962, σ. 201-222 (κεφ. 7: Zacharias Calliergis, Cretan Calligrapher and Founder of the Greek Press in Medici Rome), ποὺ συγκεντρώνει καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἤδη γνωστά.

20. É. Legrand, ὁ.π., σ. CXXIX.

21. É. Legrand, ὁ.π.

22. Σὲ γράμμα τοῦ οὐμανιστῆ Angelo Colocci πρὸς τὸ Σκιπίωνα Καρτερόμαχο (Fortiguerra) τῆς 15 Μαΐου 1511 (ἐκδ. P. De Nolhac, *Les correspondants d'Alde Manuce*, «Studi e Documenti di Storia e Diritto», τ. VIII (1887-1888), σ. 271, 297, ἀρ. 43) γίνεται λόγος γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Jac. Mazzachio νὰ ἰδρυσθῇ στὴ Ρώμη ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο καὶ νὰ προσελκύσῃ τυπογράφους (compositori) καὶ προστίθεται πὼς ὁ J. A. Marostico (=Ant. Matteazzi) λέει πὼς μπορεῖ «disporre di quello Zacharia che fece lo *Ethimologicon*». Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ Ζαχαρία Καλλιέργη, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ Vittor. Fanelli, ὁ.π., σ. 381, σημ. 6, παραθέτοντας καὶ σχολιάζοντας τὴν περικοπὴ (πρβλ. καὶ D. J. Geanakoplos, ὁ.π., σ. 213, ποὺ ἀγνοεῖ ὅμως τὰ γραφόμενα τοῦ Fanelli) ἴσως συνάγεται ἀπ' αὐτὴ τὴ μαρτυρία πὼς ὁ Καλλιέργης εἶχε ἐγκατασταθῇ στὴ Ρώμη ἤδη τὸ 1511.

ξένων, καὶ τὶς ἐκδόσεις ἑλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ²³, τὴν εἶχε φυσικὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ὥσπου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1518, ἔφυγε γιὰ τὴ Γαλλία, ὁπότε τὴν ἀνέλαβε ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ὁ τελευταῖος διευθυντὴς τοῦ²⁴. Τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιον τῆς Ρώμης, ποὺ τόσες ἐλπίδες εἶχαν στηρίξει σ' αὐτὸ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης καὶ ὁ Μᾶρκος Μουσούρος—οἱ δύο ἐπιφανέστεροι Ἑλληνες σοφοὶ καὶ ἑλληνιστὲς τῆς ἐποχῆς τους—ἐμελλε νὰ σῶσιν, λίγα χρόνια ἀργότερα, μὲ τὸν πρόωρο θάνατον (1521) τοῦ γενναϊδῶρου ἰδρυτῆ καὶ χορηγοῦ του, τοῦ Πάπα Λέοντα Γ', τοῦ τελευταίου Πάπα τῆς Ἀναγέννησης.

M. I. Μανούσακας

23. Βλ. Vittor. Fanelli, *δ.π.*, σ. 389. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου βλ. É. Legrand, *δ.π.*, τ. I, ἀρ. 56-62 (σ. 159-171).

24. Βλ. M. I. Μανούσακα, *Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521-1534)*, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8/9 (1958/59), σ. 31-33 καὶ 52-53 (ἀρ. 9). Ὁ Vittor. Fanelli, *δ.π.*, σ. 390 ὑποθέτει πὺς διάδοχος τοῦ Λάσκαρη ἦταν ὁ Ἀποστόλης, ἐπεὶ αὐτὸς ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοση τῶν δύο τελευταίων βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν στὴ Ρώμῃ μὲ τοὺς χαρακτῆρες τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου καὶ προσθέτει πὺς ἡ ὑπόθεσίς του αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται πάντως ἀπὸ καμμιά μαρτυρία. Ἡ ρητὴ ὅμως μαρτυρία, τοῦ ἴδιου μάλιστα τοῦ Ἀποστόλη, βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Λάσκαρη τῇ δημοσιευμένῃ ἀπὸ τὸν M. I. Μανούσακα, *δ.π.*, σ. 32: «Ἐκείνην [=αὐτὴν ἐν Κυρίῳ λόφῳ Ἀκαδημίαν] καὶ αὐτὸς [δηλ. ὁ Ἀποστόλης], νῆ τὸν λόγιον, οὐ μετρίως ἀνεξωπύρησα ἐν τῇ Ρώμῃ κὰν τῇ σοφίᾳ τῆς Φλωρεντίας, τῆς σῆς ἀπορφανισθεῖσαν ἐπιμελείας τε καὶ σπουδῆς, δι' εἰς Γαλλίαν ᾤχον, κείνην ἐρήμην καταλιπών». Πρβλ. καὶ M. I. Μανούσακα, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοπόννησιακά», τ. 3-4 (1959), σ. 123-124.*